

| THOMAS RIIS: *Die großen Agrarreformen in Schleswig-Holstein: Folge oder Anlass der Gesetzgebung?* Verlag Ludwig, Kiel 2016, 145 s., 32,80 Euro.

Professor Thomas Riis har i denne lille bog udgivet nogle forelæsninger holdt ved Christian-Albrechts Universitetet i Kiel. Det fremgår ikke, hvornår de er fra. Formålet er at følge udviklingen i landbruget i Slesvig-Holsten fra middelalderen til ca. 1878 for udvalgte spørgsmål som økologi, driftsformer, landarbejdervilkår med særlige dobbelthverv herunder især kniplingsproduktion, forskellige oprørsforsøg, landskabsbeskrivelser i digtningen og til sidst produktionsforhold for kvægbesætninger i slutningen af 1800-tallet. Der er således tale om en vidtforgrenet emnekreds, der havde vundet ved nøjere præcisering.

Udgangspunktet og ideen med første del af undersøgelsen er at videreføre Thorkild Kjærgaards økohistoriske tolkning af udviklingen af de danske landbrugsforhold i disputatsen *Den danske revolution 1500-1800* (1991). Den omhandlede som så mange andre danske historiske værker af kildehistoriske årsager kun områderne nord for Kongeåen. Det vil Thomas Riis gøre noget ved gennem en undersøgelse af de samme problemstillinger i Slesvig-Holsten for at fastslå de økologiske vilkår for landbruget med mangel på træ til opvarmning, sandflugt, landindvinding og grundvandsproblemer m.m.

Det være sagt straks, at disse afsnit er bogens bedste, skrevet med entusiasme og en fin kildebehandling. De slesvigske vider og vedtægter (på tysk Dorfordnungen) er udgivet af Martin Rheinheimer (1999). Ved nøje studier af disse bestemmelser på landsbyniveau kan Thomas Riis afsløre, hvilke økologiske problemer de enkelte landsbyer har været berørt af, idet det har været nødvendigt at give regler for at imødegå følgerne af forringelserne. Disse vider og vedtægter er desværre ikke samlet og udgivet for Holsten, hvorfor det er mere tilfældigt, hvad Thomas Riis her er kommet under vejrs med. Det kan ikke være anderledes. Til gengæld er der ikke samme konsekvens for de efterfølgende afsnit.

Thomas Riis har ret i, at Slesvig-Holsten ofte bliver overset i historisk forskning med den stiltiende begrundelse, at kildeforholdene er så besværlige. Det står dog ikke helt så grelt til, da der findes en ny landbohistorie for Nordslesvig: *Det sønderjyske landbrugs historie 1544-1830* af Carsten Porskrog Rasmussen (2013) og *Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993* af Hans Schultz Hansen (1994), som forfatteren ikke benytter. Man søger også forgæves efter Johan Hvidtfeldts disputats: *Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795-1805* (1963). Dette sidste spørgsmål behandler Thomas Riis ganske kortfattet s. 68

uden den nødvendige præcisering af de forskellige bånd på bønderne: stavnsbånd, vornedskab og livegenskab.

Det er iøjnefaldende, hvor ubestemt Thomas Riis og mange historikere med ham bruger ordet landboreformer (Agrarreformen). Hermed vender jeg tilbage til bogens titel, der er formuleret ud fra en problemstilling om, hvad der kom først: de praktiske reformer eller lovgivningen herom. Men der blev aldrig hverken i Danmark eller Slesvig-Holsten lovgivet om driftsreformer. Der blev derimod lovgivet om strukturelle forhold i landbruget med grænser for, hvad godsejere og fæstebønder måtte foretage sig i relation til hinanden. Udskiftningsreformer og selveje m.m. er der blevet lovgivet om, således at når beslutningen først var blevet taget på lokalt niveau, så indeholdt lovgivningen en række betingelser, der skulle overholdes. Ved denne sammenblanding af begreber kommer titlen på Thomas Riis' bog således til at love mere, end forfatteren kan besvare.

Birgit Løgstrup

| LARS N. HENNINGSEN: *Værdikamp og folkeuro. Bønder, præster og øvrighed i 1790'ernes Slesvig*, Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa 2016, 363 s., 268 kr.

Bogen beskriver de slesvigske bønders modstand mod en radikal ritualreform af gudstjenesten 1797-98, præget af oplysning og rationalisme. Biskoppen i Slesvig Stift, generalsuperintendent Jacob G. Chr. Adler, havde forfattet dette ritualforslag, en såkaldt agende, som blev godkendt af kongens statsråd den 18. november 1796 og fik kongens underskrift den 2. december 1796. I slutningen af april 1797 blev *Den Slesvig-Holsteenske Kirke-Agende* trykt og udsendt til sognene. Reformen indførtes både i Slesvig og Holsten, men Lars N. Henningsen beskæftiger sig i hovedsagen med reformens modtagelse i Slesvig Stift. Her var modstanden størst, og kildematerialet til belysning af konflikten er mere omfattende end i Holsten.

I ritualreformen var præstens frie valgmuligheder tilgodeset, således at gudstjenesten kunne blive mere varieret, men for menigheden var ulempen, at den ikke altid blev genkendelig, f.eks. blev det faste salmevalg erstattet af præstens frie salmevalg. Fadervor fik ti mulige omskrivninger. Barsedåben havde syv forskellige mulige ritualer og var uden korstegning og forsagelse af Djævelen. Den aronitiske velsignelse, som altid havde afsluttet gudstjenesten, var omskrevet til et velsignelsesønske, og præsten havde 15 forskellige versioner at vælge imellem. Endvidere var den gamle tekstrække (perikoperne), der si-